

«ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԸ» ԵՎ 90-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԿՁԲԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐՈՎ

*Թուրքական արտաքին քաղաքականության
պայմանավորվածությունն արեւելյան շահերով*

Սառը պատերազմի ավարտով առաջացած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները հանգեցրեցին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ու անվտանգության-պաշտպանական հայեցակարգերի վերանայմանն ու նոր իրողություններին դրանց համապատասխանեցմանը: Թուրքական ռազմաքաղաքական դեկավարության շրջանում Թուրքիայի նախկին «դաշնային անվտանգության» ռազմավարության ու արտաքին քաղաքականության նեղ հայեցակարգային ընկալումները սկսեցին դիտարկվել արդեն «այլընտրանքային արտաքին քաղաքականության» համատեքստում: 1990-ականների հենց սկզբից Հարավային Կովկասն ու Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը Թուրքիայի համար դարձան արտաքին քաղաքականության նոր «այլընտրանքային» ուղղություն: Հիմնվելով այդ տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների հետ իր էթնիկ-լեզվական ու մշակութային ընդհանրությունների վրա՝ Թուրքիան իրեն էր վերապահում հետխորհրդային շրջանում առաջատարի դերակատարությունը՝ այդ տարածաշրջաններում ազդեցության հաստատման գործում:

Թուրքական աշխարհաքաղաքական հավակնությունները զուգակցվում էին Արևմուտքի, հատկապես Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքական ռազմավարության հետ, ուստի 1990-ական թթ. սկզբին Անկարան որդեգրեց տարածաշրջանային քաղաքականության նոր ռազմավարություն: Փաստորեն, դա Թուրքիայի համար հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում որպես ազդեցիկ տարածաշրջանային տերություն հանդես գալու եզակի հնարավորություն էր:

Որպես Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամ՝ Թուրքիան սառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում հստակ դերակատարություն ուներ ՆԱՏՕ-ի հարավային գծի պաշտպանության գործում՝ կանխելով Խորհրդային Միության մուտքը միջերկրածովյան շրջաններ և Մերձավոր Արևելք՝ այդպիսով իրականացնելով դաշինքի «զսպման ռազմավարությունը»¹: Սառըպատերազմյան շրջանի Թուրքիայի արտաքին ու անվտանգության ռազմավարությունն ամբողջովին տեղավորվում էր Հյուսիսատլանտյան դաշինքի և հատկապես ԱՄՆ-ի ռազմաքաղաքական հայեցակարգի համատեքստում: Սառը պատերազմի ավարտը հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական նոր վերածնունդների, ինչի արդյունքում փոխվեց տարբեր երկրների արտաքին քաղաքականության և անվտանգության ռազմա-

վարական ուղենիշերը: Հետսամբպատերգմյան նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը որոշ անորոշությունների առաջ կանգնեցրեց պաշտոնական Անկարային՝ արտաքին քաղաքականության և անվտանգության հետագա ուղեգծի սահմանման և նոր ռազմավարության որոշեգրման առումով: ԽՍՀՄ փլուզմամբ Թուրքիայի գեոստրատեգիական նշանակությունն Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար դարձավ ավելի քան անորոշ:

Սառը պատերազմի ավարտը թուրքական վերնախավի մոտ առաջացրեց արտաքին քաղաքական մեկուսացման և անվտանգության ոլորտում անապահովության խոր զգացում, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի ակտիվ արտաքին քաղաքականությանը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքում ու Բալկաններում²: Թուրքական իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ և կհայտնվի տարածաշրջանային քաղաքականության անորոշության մեջ: Թուրքիան սկսեց որոնել արտաքին քաղաքականության նոր ռազմավարություն, որտեղ առաջնային դեր են սկսում խաղալ Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրները (Türkçe konuşan ülkeler): Բալկաններից մինչև Հինաստան տարածվող թյուրքալեզու երկրների միության ստեղծումը Թուրքիայի առաջնորդությամբ կբարձրացներ թուրքական պետության աշխարհաքաղաքական նշանակությունն Արևմուտքի հետ իր հարաբերություններում: Ինչպես նշում է թուրք վերլուծաբան Սեդաթ Լաշիները՝ «այդպիսի թյուրքական աշխարհի (Türk Dünyası) ստեղծման ռազմավարությունը «ոչ թե այլընտրանք էր Եվրամիությանը կամ ընդհանրապես Արևմուտքին, այլ ընդհակառակը՝ ուղղված էր Թուրքիայի արևմտյան քաղաքականության հզորացմանը: Իր թիկունքին ունենալով թյուրքական աշխարհի աջակցությունը՝ Թուրքիան Արևմուտքի հետ իր հարաբերություններում ավելի հզոր կզգար»³: Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները Կենտրոնական Ասիայում թուրքական քաղաքական և տնտեսական ազդեցության մեծացման ռազմավարությունը դիտում էին նախ և առաջ Թուրքիայի՝ որպես տարածաշրջանային և միջազգային դերակատարի իր կարգավիճակի վերահաստատման և այդ համատեքստում «ազդեցիկ պետություն դառնալու» հնարավորություն⁴: Ինչպես նշում է թուրք պրոֆեսոր Ջիյա Օնիսը՝ Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարությունը հույս ուներ, որ նոր դերակատարությունը տարածաշրջանում կվերափոխվեր Թուրքիայի ռազմաքաղաքական նշանակությունն Արևմուտքի համար, բացի այդ կուժեղացնի իր սեփական շահերն անվտանգության ու տնտեսության ոլորտում⁵:

Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրները կարող էին դառնալ Անկարայի համար որպես արտաքին քաղաքականության հեռահար այլընտրանք: Ս. Հանթինգթոնի ձևակերպմամբ՝ «մերժելով Մեքսիկան և մերժվելով Բրյուսելի կողմից՝ Թուրքիան գնում է դեպի Տաշքենդ: ԽՍՀՄ փլուզումը հնարավորություն տվեց Թուրքիային՝ դառնալու «ծնունդ առնող թյուրքական քաղաքակրթության առաջնորդ»⁶:

Արևմուտքի, ամառային հերթին ԱՄՆ-ի նկատմամբ իր ռազմավարական նշանակությունը, թուրք-ամերիկյան ռազմավարական հարաբերությունները հիմնավորելու և տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ ակտիվ ներգրավվածությունն ապահովելու առումով կարևոր գործոն էր Ծոցի ամառին պատերազմում ԱՄՆ-ին թուրքիայի կողմից ցուցաբերած ռազմական աջակցությունը: Սառը պատերազմի ավարտից հետո թուրքիայի համար անհրաժեշտություն առաջացավ վերաիմաստավորելու իր ռազմավարական նշանակությունն ԱՄՆ-ի համար՝ ցույց տալու իր այլընտրանքային հնարավորություններն աշխարհաքաղաքական նոր զարգացումներում: Թուրք-ամերիկյան ռազմավարական հարաբերությունների ձևավորման գործում մեծ դերակատարում ունեցավ թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը (1989-1993թթ.), որի համառ ջանքերով թուրքիան 1990 թ. Պարսից ծոցի պատերազմում ակտիվորեն աջակցեց ԱՄՆ-ին՝ Իրաքի դեմ գլխավորած ռազմական գործողություններում: Դրանով նա թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները դրեց ռազմավարական նոր հիմքերի վրա և մեծացրեց իր երկրի գեոստրատեգիական դերն ԱՄՆ-ի համար⁷: Աջակցելով ԱՄՆ-ի գլխավորած ռազմական գործողություններին՝ Օզալը գտնում էր, որ Սառը պատերազմի ավարտը թուրքիային կանգնեցրել է տարածաշրջանային ու միջազգային մակարդակներում ավելի ակտիվ ու նախաձեռնող արտաքին քաղաքականության անհրաժեշտության առջև, ինչը նոր հնարավորություն կտա ցուցադրելու թուրքիայի շարունակական ռազմավարական կարևորությունն իր դաշնակիցների (իմա՝ ԱՄՆ-ի) համար⁸:

Կենտրոնական Ասիայի եւ Հարավային Կովկասի նորանկախ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումը հիմնավորեցին թուրքիայի կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը եվրասիական տարածաշրջանում: Սառը պատերազմի ավարտից հետո Արևմուտքի մոտ իր նախկին նշանակությունը կորցնող թուրքիայի համար Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ազդեցիկ դերակատարություն ստանձնելու առումով կարևոր նախադրյալներ ստեղծվեցին: Նորանկախ երկրների հետ էթնիկական, լեզվական և կրոնական ընդհանրություններ ունեցող թուրքիան իրեն տեսնում էր որպես կարևոր մի կամուրջ այդ երկրների և Արևմուտքի միջև հարաբերություններում⁹: Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմն իր հողավածում նշում էր, որ թուրքիան հետսառըպատերազմյան շրջանում ստանձնել է աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական դերակատարություն Եվրոպայից մինչև Կենտրոնական Ասիա տարածվող լայն տարածաշրջանի կենտրոնում¹⁰: Թուրքական ղեկավարությունը տարբեր հանդիպումներում և տարբեր առիթներով բաց չէր թողնում նոր ձևավորվող աշխարհաքաղաքական միջավայրում թուրքիայի կարևոր դերին անդրադառնալու հնարավորությունը: Վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի (1991-1993թթ.) խոսքերով՝ ձևավորվող հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում թուրքիան դառնում է միջազգայնորեն ավելի կարևոր շնորհիվ իր ռազմավարական դերի՝ որպես «ՆԱՏՕ-ի կայուն անդամ անկայուն մի տարածաշրջանում (նկատի ունի Կենտրոնական Ասիա-Հարավային Կովկաս)»: ԽՍՀՄ փլուզումը վերահաստատեց

Թուրքիայի կարգավիճակը՝ որպես տարածաշրջանային տնտեսական ուժի¹¹։ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ Թուրքիայի ակտիվ քաղաքականությունն աջակցություն էր գտնում Արևմուտքի հատկապես ԱՄՆ-ի կողմից, ինչն անհրաժեշտ էր Վաշինգտոնին՝ նվազեցնելու Ռուսաստանից այդ երկրների կախվածությունը, ինչպես նաև հակազդելու Իրանի ու Չինաստանի ազդեցության ուժեղացմանն այդ տարածաշրջանում¹²։ Տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների հետ իր հարաբերություններում Թուրքիան վայելում էր ԱՄՆ-ի ակտիվ աջակցությունը, որի համար Թուրքիայի ներգրավումն այդ տարածաշրջանում դիտվում էր որպես ռազմավարական շահավետ գործոն իր աշխարհաքաղաքական շահերի համար, քանի որ Թուրքիային համարում էր կարևոր գործընկեր Կենտրոնական Ասիայում վերահսկողություն սահմանելու համար։ 1990-ական թթ. սկզբին ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարությունն ու Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, գիտակցելով հետսառնկատերազմյան շրջանում Թուրքիայի ազդեցության մեծացման նշանակությունը տարածաշրջանում, խրախուսում էին Թուրքիային ամերիկյան օժանդակության անհրաժեշտությունը։ ՆԱՏՕ-ի Միացյալ զինված ուժերի նախկին գլխավոր հրամանատար, ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Ա. Հեյզը 1992 թ. դեկտեմբերին նշում էր, որ Թուրքիայի աճող հեղինակությունը տարածաշրջանի ապագայի համար բարենպաստ գործոն է և նրա կողմից պետք է ստեղծվեն բարենպաստ պայմաններ՝ թյուրքալեզու երկրներում ֆինանսատնտեսական ներդրումների համար¹³։ ԱՄՆ-ի հետախուզական եւ վերլուծական կենտրոններն աշխուժորեն քարոզում և պաշտպանում էին պանթյուրքիզմի գաղափարները, ոչ թե որպես աշխարհաքաղաքական հայեցակարգ, այլ որպես «մշակութային-քաղաքակրթական օրինակ»¹⁴։ Ամերիկյան արտաքին քաղաքականության մշակման ռազմավարական կենտրոններում առաջ քաշվեց տարածաշրջանում թուրքական ազդեցության ապահովման ռազմավարությունը, ինչը հնարավորություն կտար ԱՄՆ-ին ժամանակավորապես իր աշխարհաքաղաքական շահերի տեսանկյունից միջնորդավորված հսկողություն և համապատասխանաբար նաև հասարակական-քաղաքական վերածնունդներ իրականացնել նորանկախ պետություններում։ Այդ առումով, Թուրքիան դիտվում էր ամենավստահելի և նպատակահարմար գործընկերը, թեև այդ երկրին վերապահված էր «ժամանակավոր դերակատարի գործառույթ»։ Արեւմուտքը եւ հատկապես ԱՄՆ-ը, խիստ շահագրգռված էին նորանկախ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում պետական, հասարակական եւ տնտեսական զարգացման թուրքական տարբերակի արմատավորման գործում։

«Թուրքական մոդել» կամ զարգացման թուրքական օրինակ

Արևմուտքի կողմից ակտիվորեն խրախուսվում էր «թուրքական մոդելի» ներդրումն այդ երկրներում որպես իդեալական օրինակ նորանկախ մահմեդական երկրների համար։ Իսկ ինչում էր կայանում այդ մոդելի նպատակա-

հարմարությունն Արևմուտքի համար: «Թուրքական մոդել»-ը իր մեջ ներառում էր երեք հիմնական բաղադրիչներ՝ պետության աշխարհիկ կառուցվածք, ժողովրդավարական կարգեր, ազատ շուկայական հարաբերություններ: Թեև այն հեռու էր կատարյալ լինելուց, հատկապես ժողովրդավարության առումով, այնուամենայնիվ բխում էր տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական-տնտեսական նոր վերածնունդի արևմտյան շահերից:

Նախ «թուրքական մոդելն», ըստ արևմտյան քաղաքական գործիչների, իրենից ներկայացնում էր «իսլամական ժողովրդավարության կատարյալ մոդել»՝ ընդդեմ իրանական իսլամական հեղափոխականության», քանի որ մտավախություն կար, որ Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված քաղաքական վակուումը կարող էր լցվել իսլամական հեղափոխականությամբ¹⁵: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մարգրեթ Թեթչերը Թուրքիան համարում էր «իսլամական ագրեսիվ արմատականության դեմ ամրոց»: Ժողովրդավարության բնորոշման տակ, բացի երկրի աշխարհիկ կարգերից, հիմնականում նկատի է առնվում Թուրքիայում բազմակուսակցական համակարգի ամկայությունն ու այդ երկրի «եվրոպականացման» քաղաքականությունը: Նորանկախ թուրքալեզու հանրապետությունները կանգնած էին նաև խորհրդային պետական տնտեսությունից ազատ շուկայական տնտեսության վերափոխման բարդ խնդրի առջև և այդ ոլորտում որպես օրինակ կարող էին ծառայել թուրքական տնտեսության վերջին բարեփոխումները: Չնայած թուրքական տնտեսությունն այնուամենայնիվ հեռու էր գտնվում ազատական տնտեսության եվրոպական մոդելից, 1980-ական թվականներից վարչապետ Թ. Օզալի ջանքերով թուրքական տնտեսության ոլորտում իրականացված բարեփոխումները նվազեցրեցին պետության միջամտությունը և հետագա վերափոխումների հիմք հանդիսացան: Նորանկախ այդ հանրապետություններում «թուրքական մոդելի» գրավչությանը նպաստում էր նաև Թուրքիայի և այդ երկրների միջև լեզվական և մշակութային ընդհանրությունների ամկայությունը¹⁶, ինչը կապված էր նաև սկզբնական շրջանում խորհրդային ժառանգությունից «մաքրվելու» և ազգային գիտակցության ձևավորման ձգտումով, ինչի ուղղությամբ թուրքական քաղաքական շրջանակները ջանքեր էին խնայում:

«Թուրքական մոդելի» ներդրումը նորանկախ իսլամական երկրներում բխում էր արևմտյան շահերից, ինչով էլ պայմանավորված էր սկզբնական շրջանում Արևմուտքի կողմից թուրքական արտաքին քաղաքական նախաձեռնությունների խրախուսումն ու աջակցությունը: Վաշինգտոնում 1992 թ. փետրվարին Ս.Ռեմիրելի հետ հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ նախագահ Զ.Բուշը Թուրքիան ներկայացրեց որպես աշխարհիկ, ժողովրդավար պետության մոդել, որը կարող է կրկնօրինակվել Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ պետությունների կողմից: 1992 թ. հունիսին նորանկախ երկրներ իր կատարած այցի ժամանակ Եվրոպայի խորհրդի գլխավոր քարտուղար Քեթրին Լալումիրը նշեց, որ «Թուրքիան այդ երկրներին է տալիս զարգացման արժանի մոդել»¹⁷: Իսկ Կենտրոնաասիական երկրներ կատարած իր առաջին այցելության ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար

Ջեյմս Բեյքեթը խորհուրդ էր տալիս այդ երկրների ղեկավարներին իրենց քաղաքական համակարգի եւ տնտեսության զարգացման նպատակով ընդունել «թուրքական մոդելը»¹⁸: Ելույթ ունենալով Թուրք-ամերիկյան բիզնես խորհրդի գլխավոր ասամբլեայում Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը նույնպես անդրադարձել է «թուրքական մոդելին». «Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի տեսակետներն այս նոր ժամանակաշրջանի խնդիրների հետ կապված ունեն նմանություններ եւ հետաքրքրություններ: Թուրքիան անկայուն մի տարածաշրջանում կառուության կղզի է՝ հիմնված ժողովրդավարական կառուցվածքի եւ ազատ տնտեսվարման վրա: Թուրքիայի փորձառությունն ու արդյունքներն օրինակ են ծառայում նորանկախ երկրների համար»¹⁹:

Նորանկախ թուրքալեզու երկրներն արտաքին քաղաքական վերակողմնորոշման եւ միջազգային հարաբերություններում ներկայանալու խիստ կարիք ունեին եւ թուրքական կողմն այդ ուղղությամբ ակտիվ աջակցություն էր ցույց տալիս՝ «այդ երկրների առջեւ բացելով արեւմտյան միջազգային կազմակերպությունների դռները»²⁰: 1992 թ. զարմանը նորանկախ թուրքալեզու երկրներ կատարած իր այցի ժամանակ Թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Չեթինն իր երկրի անունից հանդես եկավ միջազգային կազմակերպություններում եւ աստաններում թուրքալեզու երկրների շահերը ներկայացնելու պատրաստակամությամբ: Թուրքիան ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց միջազգային տարբեր կազմակերպություններին այդ երկրների անդամակցության ուղղությամբ²¹: Այդ քայլերն զգալիորեն բարձրացրեցին Թուրքիայի հեղինակությունը թուրքալեզու երկրների ղեկավարների մոտ: Սկզբնական շրջանի բարձր մակարդակի հանդիպումներն ու փոխադարձ այցելությունները թուրքական եւ թուրքալեզու երկրների ղեկավարների միջեւ, կարելի է բնութագրել որպես եղբայրական: Հարաբերությունների սկզբնական շրջանում թուրքական կողմը հաճախակի շռայլում էր հաճոյախոսություններ եւ խոստումներ հետագա ամուր եւ սերտ համագործակցության վերաբերյալ: Թուրքալեզու երկրները վստահությամբ եւ համակրանքով էին վերաբերվում թուրքական նախաձեռնություններին: Նորանկախ այդ երկրների նախագահներն իրենց ելույթներում հաճախակի էին նշում զարգացման «թուրքական մոդելը» որդեգրելու պատրաստակամությունը: Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը Թուրքիա կատարած իր այցի ժամանակ նշեց, որ իր երկիրը որպես օրինակ է տեսնում Թուրքիան եւ հետեւելու է այդ օրինակին: Իսկ Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակայեվի խոսքերով՝ «Թուրքիան ծագող աստղ է, որը պետք է ճիշտ ուղի ցույց տա մյուս թուրքերին»: Նույն ոգով էին արտահայտվում նաեւ Թուրքմենստանի եւ Ղազախստանի նախագահները²²:

Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու երկրների ղեկավարներն առանձնակի հակում էին ցուցաբերում դեպի Թուրքիան՝ ելնելով մի շարք հանգամանքներից: Նախ Թուրքիան որոշակի հաջողություններ էր գրանցել շուկայական տնտեսվարման բնագավառում եւ թուրքական ներդրումների հեռանկարը բավականին զրավիչ էր այդ երկրների տնտեսության զարգացման համար: Այդ երկրները Արեւմուտքի հետ իրենց հարաբերությունների հաստատումը տեսնում էին

Թուրքիայի միջոցով եւ ակնկալում էին, որ այդ երկրի սիջստրոփայանք ԱՍՍՀ-ը եւ եվրոպական պետություններն իրենց երկրներում կարող են ներդրումներ կատարել՝ ապահովելով արևմտյան ֆինանսատնտեսական կապիտալի ու տեխնոլոգիաների մուտքն այդ երկրներ²³։ Ուզբեկական առումով թուրքական ազդեցությունը տարածաշրջանում կմեղմեր իսլամական արմատականության վտանգը, ինչպես նաեւ Ռուսաստանից նորանկախ երկրների կախվածության թուլացմանը։ Սկզբնական շրջանում այդ համակրանքը զգալի չափով պայմանավորված էր նաև Թուրքիայի ու այդ երկրների միջև առկա լեզվամշակութային ընդհանրություններով ու թուրքական իշխանությունների «հեռանկարային խոստումներով»։

Արդեն կարճ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ համաթուրքական քաղաքական-տնտեսական միություն ստեղծելու ուղղությամբ Թուրքիայի հավակնությունները չէին արտացոլում այդ երկրի իրական հնարավորությունները։ Իսկ թուրքական իշխանությունների կողմից քարոզվող «թուրքական մոդելը» աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունն այդ երկրների ղեկավարների համար։

Իսկ որո՞նք էին «թուրքական մոդելի» արժեզրկման պատճառները։ Նախ Թուրքիայի առաջարկած մոդելը ցույց տվեց իր թերարժեքությունն աշխարհիկության սկզբունքի առումով։ Աշխարհիկ պետության սկզբունքի արմատավորումը նորանկախ երկրների իշխանությունների, և հատկապես Արևմուտքի համար բավականին կարևոր գործոն էր հանդիսանում առաջին հերթին տարածաշրջանում իրանական մոդելի՝ իսլամական հեղափոխության արտահանմանը հակազդելու առումով։ Սակայն Թուրքիայում իլամական ուժերի իշխանության գալը լուրջ կասկածի տակ դրեց «թուրքական մոդելի» նպատակահարմարությունը։ Թուրքիայի եւ կենտրոնասիական հանրապետությունների միջեւ հարաբերությունները սառնացան հատկապես 1996 թ-ի կեսերից, երբ Թուրքիայում կառավարություն կազմեց իսլամիստական Բարձրություն (թուրք. Refah) կուսակցությունը՝ Նեջմեթին Էրբաքանի գլխավորությամբ։ Աշխարհիկ զարգացման ուղին ընտրած հանրապետությունների ղեկավարների մոտ նման զարգացումները խիստ բացասական տպավորություն թողեցին, քանի որ «կենտրոնասիական հանրապետություններին զարգացման աշխարհիկ մոդել առաջարկող Թուրքիան ինքն էր կանգնել խնդրի առջեւ»։ աՎարչապետ Ն.Էրբաքանը իր առաջին այցելությունները կատարեց մի շարք իսլամական երկրներ՝ Իրան, Լիբիա, Պակիստան եւ ոչ թե Կենտրոնական Ասիայի երկրներ²⁴։ Իսլամականների հաղթանակը Թուրքիայում հեղինակագրկեց այդ երկրի առաջարկած «թուրքական մոդելի» կարելիությունը եւ նույնիսկ հակակրանք առաջացրեց։ Այդ շրջանում կենտրոնասիական աշխարհիկ վարչակարգերն անհանգստացած էին հատկապես Տաջիկստանից եւ Աֆղանստանից իսլամական արմատականության տարածման վտանգից։ Այդ իրադարձությունը «անակնկալ» եղավ հատկապես Ուզբեկստանի ղեկավարության համար, որը գտնվում էր իսլամական արմատականության դեմ պայքարի առաջին դիրքերում²⁵։ Իսկ ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները,

մերքաղաքական անկայուն իրավիճակն ու ցնցումները նույնպես իրենց ազդեցությունն ունեցան «թուրքական մոդելի» նկատմամբ բացասական վերաբերմունքի որդեգրման առումով²⁶:

Բացի այդ, դրսևորվեց թուրքիայի տնտեսական գերազնահատումներն ու տնտեսական ոլորտում թուրքական կողմի խոստումների ու առաջարկած օժանդակության անհամատեղելիությունն իրական տնտեսական հնարավորություններին: Թուրքիայում սկսեցին գիտակցել, որ այդ երկրները անվտանգության ու հատկապես տնտեսության ոլորտում ավելի շատ օգնություն են սպասում, քան կարող էր տալ Թուրքիան, իսկ թյուրքալեզու երկրներին միավորելու համար թուրքական պետությունը չուներ անհրաժեշտ ռեսուրսներ²⁷: Թուրքիան չկարողացավ կենտրոնասիական հանրապետություններին ֆինանսատնտեսական ոլորտում լայնամասշտաբ օգնություն ցույց տալ՝ չնայած թուրքական ղեկավարության տված շփայլ խոստումներին: Տնտեսական ոլորտում Թուրքիայի գործադրած ջանքերը ավելի շատ սեփական հնարավորությունների գերազնահատման արդյունք էին, այն չունեի ֆինանսատնտեսական մեծ հնարավորություններ՝ թյուրքալեզու երկրներին բավարար չափով աջակցություն ցույց տալու համար: Պատահական չէ, որ Թուրքիայի Պետական պլանավորման վարչության 2000թ. 8-րդ հնգամյա զարգացման պլանի շրջանակներում Թուրքիայի եւ թյուրքալեզու երկրների միջեւ հարաբերությունների վերաբերյալ կազմված հատուկ հանձնաժողովի զեկույցի մեջ նշվում էր, որ «Անիրագործելի խոստումներ չտալը եւ խոստումները կատարելը կբարձրացնի այդ երկրների վստահությունը մեր նկատմամբ»²⁸: Այդ երկրները Թուրքիայից սպասում էին շատ ավելին, քան իրականում կար եւ նման հանգամանքն էլ իր դերն ունեցավ Թուրքիայի նկատմամբ այդ երկրների սկզբնական դիրքորոշման վերանայմանը²⁹:

Նորանկախ հանրապետությունների ղեկավարները սկսեցին գիտակցել, որ Թուրքիայի կողմից տրված խոստումներն ու տնտեսական օժանդակության ծրագրերն իրականում չեն համապատասխանում այդ երկրի հնարավորություններին: Բացի այդ, Թուրքիային, նախկինի նման չէին դիտում Արևմուտքի հետ իրենց հարաբերություններում որպես «կամուրջ»:

Հետագայում արդեն Ռուսաստանի կողմից տարածաշրջանում իր ռազմաքաղաքական ազդեցության մեծացումը, ԱՄՆ-ի կողմից կենտրոնասիական երկրների հետ անմիջական գործընկերությունը, ինչպես նաև տարածաշրջանային տեղությունների՝ Իրանի, Հինաստանի ու այլ պետությունների ներգրավվածությունը տարածաշրջանային անվտանգության, էներգետիկ-տնտեսական գործընթացներում, խիստ նվազեցրեցին Թուրքիայի դերակատարությունը:

“TURKISH MODEL” AND TURKISH FOREIGN POLICY IN EARLY 90s IN CENTRAL ASIA AGREED BY WESTERN STRATEGIC INTERESTS

Turkish geopolitical ambitions in Central Asia in early 90s were combined with the West, especially with the US foreign political strategy. After the Cold War Turkey's displayed military assistance to USA in the first Gulf War was an important factor in regards of the West's strategic meaning firstly towards USA, to base Turkish-American strategic relations and to guarantee active involvement in the regional policy.

In regard of Central Asia's Turkish speaking republics Turkey's active policy found assistance of the West, especially of the USA, which was important for Washington decreasing the dependence of those countries from Russia, as well as to strengthen the influence in this region for opposing Iran and China.

The West actively encouraged “Turkish model” which was based on the secular state and free market economy as an ideal example of the newly independent Muslim countries.

In spite of the primary attractiveness, the “Turkish model” in the future has lost its meaning both for the West and newly independent countries which was connected to Turkey's interpolitical unstable developments and financial- economic inadequate opportunities of that countries.

Later, the increase of Russia's military-political influence in the region, the direct partnership by the USA with the states of Central Asia, as well as the involvement in the regional security, energetic economic procedures of the regional states, such as Iran , China and other countries, strongly decreased the role of Turkey.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Erguvenc S., Turkey's Security Perceptions, - Journal of International Affairs, June-August 1998, vol. 3, N 2.
2. Torbakov I., The Turkish Factor in the Geopolitics of the Post-Soviet Space, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/2002>.
3. Laçiner S., Orta Asya ve Türkiye, <http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=43&type=3>.
4. Raporu Özeti, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) Ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk. Cumhuriyetleri), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2410-ÖİK:471, Kitap 5, Ağustos 1995, ss. 110-116, <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/kuresell/oik471.pdf>.
5. Onis Z., Turkey and Post-Soviet States: Potentials and Limits of Regional Power Influence, - Middle East Review of International Affairs, Vol. 5, No. 2-June 2001.
6. Huntington S., The Clash of Civilizations. - Foreign Affairs, Summer 1993, Vol, 72, N 3. p. 42.
7. Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, Москва 2004, с. 84.

8. Hunter S., Bridge or Frontier? Turkey's Post-Cold War Geopolitical Posture, - The International Spectator, .
9. Demirağ Y., Soğuk Savaş Sonrası Türkiyenin Orta Asya Siyasetinde Gelinek Nokta ve Gelecekte Bölgeye İlişkin İzlenmesi Gereken Dış politika Stratejisi, http://www.jeopolitik.org/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=28.
10. Cem I., Turkey: Setting Sail to the 21st Century, - Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1997, Vol. 2.
11. Demirel S., Newly-emerging Centre, - Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N 30, p. 9.
12. Чотоев З., Влияние Турции на развитие государства Центральной Азии, - Центральная Азия и Кавказ, 2/26/, 2003, с. 83.
13. Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе 20 века/Ин-т востоковедения РАН, Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока: Отв. Ред. Киреев Н., Москва, 2001, с. 429.
14. Мурадян И., Региональные проблемы Турецко-Американских отношений, Ереван, 2004, с. 76.
15. Bal I., The Turkish Model and The Turkic republics, - Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1998, Vol. 3, N 3.
16. Նույն տեղում:
17. Նույն տեղում:
18. Kramer H., Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence, - Journal of International Affairs, Perceptions, March-May 1996, Vol. 1, N 1.
19. The full text of Foreign Minister Hikmet Cetin,s speech at the Assambly of Turko-American Bussiness Council, Istanbul, - Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N 30.
20. Kramer H., նշվ.աշխ.:
21. Թուրքական դիվանագիտությանը հաջողվեց իրագործել նրանց անդամակցությունը մի շարք կազմակերպությունների, ինչպես օրինակ՝ ԵԱՀԿ-ին, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությանը, ինչպես նաեւ Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը: Թուրքիան նաեւ դիվանագիտական հարաբերությունների միջոցով աջակցություն էր ցուցաբերելու թուրքալեզու երկրներին միջազգային արեւնայում: Օրինակ՝ Թուրքիայի եւ Ուզբեկստանի միջեւ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին արձանագրությունում նշվում էր, որ «Եթե Ուզբեկստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը դիմի, ապա թուրքական դեսպանությունները պետք է ներկայացնեն եւ պաշտպանեն վերջինիս շահերը դեսպանընկալ երկրում»: Տե՛ս Խալմухամедов А., Узбекустанско-турецкие отношения, Узбекустан: обретеніе нового облика, под ред. Кожокина Е., т. 2, Москва, 1998, с.373.
22. Bal I., ЎБІ. 385.:
23. Nasuh U., The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects of Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, Alternatives, -Turkish Journal of International Relations, Vol. 2, No 3&4, Fall&Winter 2003, p.182.
24. Winrow G., Turkey and Central Asia, Central Asian Security, The New International Context, editors R. Allison, L. Jonson, 2001, p. 202.

25. Թուրքիայի զարգացումները լուրջ յավափորություն գործեցին Ուզբեկստանի ղեկավարության շրջանում եւ մտավախություն առաջացրեցին, որ այդ երկիրը «ապահովագրված չէ իսլամական վերածննդի» վտանգից, ինչը նախագահ Քարիմովը հռչակել էր ազգային անվտանգությանն ուղղված սպառնալիք: Թուրքիայում ուսանող ուզբեկ երիտասարդների հավաքագրումը տարբեր իսլամական խմբերի մեջ առիթ դարձավ, որ 1997 թ. նախագահ Քարիմովը հետկանչի նրանց Թուրքիայից: Տե՛ս Халмухамедов А., с. 381-382. Նշեմ, որ 90-ական թթ. Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաեւ նախկին խորհրդային մի շարք երկրներում ակտիվություն էր դրսեւորում Ֆ. Գյուլենի «Նուրջու-Nurcular» իսլամական աղանդը: Մանրամասն տե՛ս Kupeev H., Турция: поиск национальной стратегии Евразийского сотрудничества, - Центральная Азия и Кавказ, 1(19), 2002, с. 92-101.
26. Güngörmüş Gamze K., Türk Dünyası Enstitüsü, , 20.05.2008.
27. Nasuh U., ЎБЎ. ԴԵ՛:
28. Տե՛ս Raporu , Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Muhtesarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖİK:528, Ankara, 2000, ss.32-57, .
29. 90-ական թթ. ընթացքում միայն Թուրքմենստանում ուղղակի ներդրումների չափով 10 երկրների մեջ Թուրքիան զբաղեցնում էր 10-րդ տեղը՝ 3 միլիոն 900 հազար ԱՄՆ դոլար գումարով, իսկ 1995 թ. դրությամբ Ղրղզստանում հաստատված արտասահմանյան ներդրողներից ամենաշատը չինական ձեռնարկություններն էին (138) եւ որից հետո նոր թուրքականը (80): Ավելի մանրամասն տե՛ս Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и Туркских государств СНГ, Москва, 2003.